

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Een gedreven buitenstaander: J.H. van 't Hoff de eerste Nobelprijswinnaar voor Scheikunde

Berg, R.E. van den

Citation

Berg, R. E. van den. (2021, October 6). *Een gedreven buitenstaander: J.H. van 't Hoff de eerste Nobelprijswinnaar voor Scheikunde*. Uitgeverij Prometheus, Amsterdam. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3214868>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3214868>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

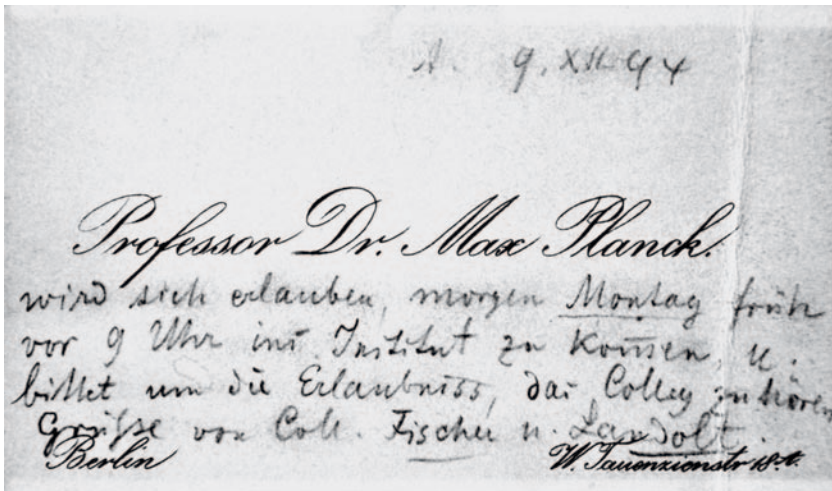

14 Naar Berlijn

De aangelegenheid van Van 't Hoff's ontslag [...], een geschiedenis vol van episoden, zooals het epos van den toorn des Achilleus, heeft eerst in den laatsten kursus haar besluit gekregen. – Max Conrat¹

*Berlijn meldt zich*²

Zondag 9 december 1894 meldde de Duitse fysicus Max Planck zich onverwacht bij het Scheikundig Laboratorium in de Roetersstraat in Amsterdam. Hij was net aangekomen uit Berlijn en was op zoek naar Van 't Hoff. Omdat er op zondag niet werd gewerkt, kreeg hij nul op rekest en liet hij zijn kaartje achter, met daarop een boodschap voor Van 't Hoff: 'Professor Dr. Max Planck veroorlooft zich maandagmorgen vroeg vóór 9 uur naar het instituut te komen en vraagt toestemming om het college bij te wonen.'³

Visitekaartje dat Max Planck achterliet bij aankomst in Amsterdam in december 1894, toen hij kwam praten over Van 't Hoff's overgang naar Berlijn.

Planck was naar Amsterdam gekomen om met Van 't Hoff te praten over een mogelijke overgang naar Berlijn als hoogleraar natuurkunde. Het moet voor Van 't Hoff een grote verrassing zijn geweest dat hij als *fysisch chemicus* daarvoor in aanmerking kwam. Dat had alles te maken met de ongewone situatie die zich dat jaar in Berlijn had ontwikkeld. Het was een rampjaar geweest voor

< Van 't Hoff en zijn vrouw Jenny tijdens de voettocht in het Zwarte Woud en Zwitserland in de tweede helft van 1895.

de Duitse natuurkunde: het begon al op 1 januari toen volkomen onverwacht Heinrich Hertz was overleden, gevolgd door August Kundt in mei en Hermann von Helmholtz in september. Drie toonaangevende Duitse natuurkundigen kwamen zo binnen een jaar te overlijden. De faculteit van de Friedrich-Wilhelms-Universität, waar Kundt de leerstoel voor Natuurkunde had bekleed, stelde al binnen een maand voor om Friedrich Kohlrausch tot opvolger te benoemen. Die had alleen weinig haast en gaf er na lange onderhandelingen de voorkeur aan om Von Helmholtz op te volgen als president van de Physikalisch-Technische Reichsanstalt.⁴ Daarom was de selectiecommissie – het was inmiddels al begin november – noodgedwongen teruggevallen op drie eerder geïdentificeerde kandidaten: Emil Warburg, Otto Wiener en Walther Nernst. In een brief aan de faculteit was de Pruisische Kultusminister echter met een andere naam uit de hoge hoed gekomen. Hij vroeg de commissie ‘of niet ook Van ’t Hoff uit Amsterdam voor de experimenteel-fysische leerstoel in aanmerking genomen moet worden.’⁵

Het is vrijwel zeker dat *Ministerialdirektor* Friedrich Althoff hierachter zat, een van de machtigste mannen van het ministerie, ook wel de ‘heimliche Kultusminister’ genoemd. Sinds zijn aanstelling in 1882 had hij in Pruisen de verschillende kennisgebieden in kaart gebracht, bepaald waar benoemingen nodig waren, gezorgd voor financiële ondersteuning en zo aantrekkelijke arbeidsvoorwaarden geschapen om de juiste mensen aan te trekken. Hij was, kortom, de spin in het web van de Pruisische wetenschapspolitiek. Met zijn netwerk van vertrouwelingen op verschillende posities in de politiek en het onderwijs en zijn vaak onder pseudoniem geschreven artikelen in belangrijke kranten en tijdschriften wist hij zowel bestuurders als de publieke opinie te beïnvloeden en zorgde hij ervoor dat tal van belangrijke beslissingen in zijn voordeel uitvielen.⁶ Daarbij had hij een goed oog voor wat Duitsland nodig had, vooral in de chemische industrie (kleurstoffen, medicijnen). Die was in het laatste kwart van de negentiende eeuw uitgegroeid tot een voorbeeld voor de rest van Europa en de Verenigde Staten. Meer dan 90 procent van de studenten scheikunde vond er emplooi.⁷ Aanvankelijk waren dat bijna uitsluitend organisch chemici. Daarvoor was dan ook aan de universiteiten, waar meestal een enkele hoogleraar de scepter zwaaide en de richting van het onderzoek bepaalde, de meeste aandacht. Bovendien lag de nadruk sterk op het doen van geavanceerd onderzoek, wat nog eens extra ten koste ging van de basistraining in andere vakken als de anorganische, analytische en de nog jonge fysische chemie. Tegen het einde van de negentiende eeuw zag de industrie zich meer en meer geconfronteerd met een uiterst gespecialiseerde, maar verder slecht onderlegde groep nieuwe werknemers.⁸ Van ’t Hoff was juist op het gebied van de fysische chemie een van de meest vooraanstaande vertegenwoordigers, reden waarom Althoff hem maar al te graag naar Berlijn wilde halen.

Niet iedereen was het daar overigens mee eens. Friedrich Kohlrausch erkende dat het onderzoek van Van 't Hoff eersterangs was, maar zei tegelijkertijd dat hij meende dat Van 't Hoff eerst en vooral een scheikundige was, en vroeg zich af of hij wel in staat zou zijn colleges natuurkunde te geven, dan wel voldoende liefde voor dat vak had.⁹ Maar toen Kohlrausch deze woorden uitte, zat Planck, die samen met de scheikundigen Emil Fischer en Hans Landolt de selectiecommissie vormde, al in de trein naar Amsterdam. Hij werd er hartelijk verwelkomd. Het was bijna kerst en in het laboratorium stond een kerstboom versierd met kolven, reageerbuisjes en glasdraad. Voor iedereen lag er een klein cadeautje onder, voorzien van een vaak geestig, soms scherp gedicht. Ook voor Planck, die een gerookte paling kreeg, gebogen in de vorm van een integraalteken, met als bijschrift 'integer aal', hetgeen hem de opmerking moet hebben ontlokt, dat hij nu in Berlijn kon vertellen, hoe men in het Amsterdamse laboratorium integreerde. Hij was nog niet vertrokken of de druk uit Berlijn werd verder opgevoerd. Dit keer was het Althoff zelf die op 14 december Van 't Hoff per brief uitnodigde om zo snel mogelijk naar Berlijn te komen en daar persoonlijk de situatie in het Physikalisches Institut in ogenschouw te komen nemen.¹⁰ Maar Van 't Hoff reageerde terughoudend en niet zonder reden. Hij was zich zeer bewust van de druk die de leiding van een zo groot instituut op hem zou leggen en vermoedde dat de vroege dood van Kundt daar wel eens mee te maken kon hebben. Daar had hij misschien wel gelijk in. Nadat Emil Fischer twee jaar eerder was benoemd tot hoogleraar in Berlijn, had Kundt tegen hem gezegd: 'Nou Fischer, U zult u verbazen over het pak werk waarmee men hier een professor opzadelt.'¹¹ Vader Van 't Hoff, die zich sowieso altijd al zorgen maakte over de gezondheid van zijn zoon, had hem direct na de eerste toenaderingen uit Berlijn daar ook al voor gewaarschuwd: 'Het eenige waaraan gij voor 'shands denken kunt, is aan uw' gezondheid, die gij boven alles op den voorgrond te stellen hebt.'¹²

Daarom vroeg hij om meer bedenktijd en informeerde hij uitgebreid naar details over colleges, examens en de mogelijkheid tot het aanstellen van een extraordinarius, een buitengewoon hoogleraar naast hem. Daarnaast nam hij contact op met de weduwe Kundt om te informeren naar de werkdruk waar haar net overleden echtgenoot aan had blootgestaan. Haar antwoord was enigszins geruststellend: Kundt worstelde al met een zwakke gezondheid toen hij de colleges en examens als een last begon te ervaren.¹³ Ook het antwoord uit Berlijn stelde hem tevreden: men was bereid hem in alles tegemoet te komen: niet meer dan vijf uur college in de week, weliswaar voor veel studenten – bijna driehonderd –, maar de practica werden al naar volle tevredenheid door anderen gegeven en er waren bovendien al drie kandidaten geïdentificeerd die hem als extraordinarius zouden kunnen bijstaan.¹⁴ Nadat ook Emil Fischer hem op dringend verzoek van Althoff opnieuw per brief had uitgenodigd, en bovendien had laten weten dat Kundt een inkomen genoot van 30.000

mark per jaar,¹⁵ gaf Van 't Hoff toe en reisde hij op Nieuwjaarsdag 1895 naar Berlijn, opnieuw na ruggespraak met zijn vader, die hem nog een lange lijst met vragen had meegegeven waarover hij duidelijkheid moest zien te krijgen: bruto/netto inkomsten, pensioen, verzekeringen, vakantiedagen etc.¹⁶

*Friedrich Althoff (1839-1909)
bepaalde als directeur op het
Kultusministerium in Berlijn
jarenlang in eigen persoon de
universiteitspolitiek in Pruisen.*

In Berlijn was het vervolgens even snel over als het was begonnen. Niet omdat beide partijen van mening verschilden over de precieze invulling van de positie, de aard van het onderzoek, of het laboratorium, nee, volgens handgeschreven aantekeningen die Althoff na het gesprek maakte, stelde Van 't Hoff 'onacceptabele financiële voorwaarden', namelijk 30.000 mark per jaar, precies het bedrag dat naar informatie van Fischer ook Kundt kreeg. Daarnaast was hij niet bereid het Duitse staatsburgerschap aan te nemen, ook al was dat geen keiharde eis. Althoff moet op een zeker moment uitgeroepen hebben dat 'die Hollander hem te veel was!'¹⁷ Zo volgde al op 5 januari telegrafisch een aanbod aan Emil Warburg, op dat moment hoogleraar natuurkunde in Freiburg. Die kwam twee dagen later naar Berlijn, waarna de zaak wéér twee dagen later beklonken was.¹⁸ Bij Van 't Hoff's terugkeer in Amsterdam bleken collega Jan-Willem Gunning en de Leidse natuurkundige Heike Kamerlingh Onnes reeds op de hoogte van het aanbod uit Berlijn. Ze wensten hem geluk

met de vererende onderscheiding, maar spraken er ook hun genoeg over uit dat hij besloten had om voor het aanbod te bedanken. Gunning schreef:

Ontvang [...] de verzekering, dat ik U, om den beweegredenen van dat besluit, zoo als ik ze mij voorstel, nog hooger waardeer dan om Uwen wetenschappelijke verdiensten.¹⁹

Ook het *Algemeen Handelsblad* van 20 januari wist te melden dat Van 't Hoff geen gehoor had gegeven aan de roepstem uit Berlijn. De hoofdpersoon zelf was intussen verre van gelukkig met het stuklopen van de onderhandelingen – hij realiseerde zich dat hij wellicht zijn hand had overspeeld. ‘Om de indruk van geldzucht wat weg te nemen’, sloeg hij daarom het aanbod van Fischer om de reis- en verblijfkosten (225 mark) te vergoeden af, en vroeg hij om die som ten goede te laten komen aan het fonds voor een nog op te richten monument voor Von Helmholtz.²⁰ Hoewel Fischer hem nog wel keurig waarschuwde dat een bijdrage van 100 mark daarvoor meer dan voldoende zou zijn, nam hij de donatie toch dankbaar aan. Naast de 10.000 mark die de keizer al beschikbaar had gesteld, werd Van 't Hoff zo de eerste die een bijdrage leverde.

Maar Althoff had er zijn zinnen op gezet om Van 't Hoff naar Berlijn te halen. Daarom liet hij Planck op 2 februari opnieuw contact opnemen. Die wees Van 't Hoff op de mogelijkheid om als Akademiehoogleraar naar Berlijn te komen, al moest hij zich wel realiseren dat ‘het hoogste salaris dat tot nu toe aan een Akademielid is betaald 12.000 mark bedraagt’.²¹ Dat was nog altijd ruim meer dan Van 't Hoff op dat moment in Amsterdam opstreek. Bovendien zou de nieuwe positie hem meer vrijheid en minder verantwoordelijkheden bieden. Er zou nog wel een werkplek gevonden moeten worden waar hij onderzoek kon doen, al zouden er, zo schreef Planck, wel een paar kamers in een of ander instituut gevonden kunnen worden.²² Dat was het aanbod waar Van 't Hoff op had gehoopt. Opnieuw nam hij de tijd voor zijn antwoord, maar dat kwam doordat echtgenote Jenny bij een schaatstocht haar voet verrekt had en hij tijdelijk de zorg voor het gezin op zich moest nemen. Maar hij liet weten wel wat in het voorstel van Planck te zien. Hij voelde er weliswaar weinig voor om in een instituut van iemand anders in te trekken, omdat hij dan op den duur de directeur voor de voeten zou gaan lopen, maar vroeg of het niet mogelijk was ‘om buiten Berlijn [...] een woning te vinden, waar ik twee kamers als werkplek inricht?’ Eentje voor hemzelf, als privélaboratorium, en eentje voor maximaal vier studenten. Een water- en een gasleiding zouden eventueel moeten worden aangelegd en mocht er kostbare apparatuur nodig zijn, ‘kan ik wellicht naar behoeven bij een collega aankloppen’. Op die manier zou hij de kosten laag houden, waardoor er misschien wat ruimte zou komen om zijn salaris te verhogen, hij dacht met zo'n 15.000 mark per jaar wel uit te komen.²³ De zaak leek beklonken – beide partijen kregen immers

wat ze wilden hebben. Maar met de aanstellingen van Kohlrausch en Warburg was de financiële situatie van de Akademie op dat moment wat 'onoverzichtelijk' geworden, zo schreef Planck terug, en aangezien Van 't Hoff zelf toch al had aangegeven geen haast te hebben om Amsterdam te verlaten, stelde hij voor te wachten tot het wintersemester 1895-1896 om dan alles definitief te regelen.²⁴ Ongetwijfeld tot genoegen van Van 't Hoff voegde hij er nog aan toe dat de academische verplichtingen hem niet al te zwaar zouden vallen: de Akademie kwam weliswaar elke donderdag twee uur lang bijeen, maar ieder lid behoefde slechts eenmaal per jaar een voordracht te houden. 'En als men een paar zittingen verzuimt, stort ook de wereld nog niet in.' Verder was hij volkomen vrij om zijn tijd in te delen. Een droombaan!

Vanaf dat moment handelde Van 't Hoff uiterst vastberaden. Op 19 april hield hij in Amsterdam de openingsrede van het Vijfde Nederlandsche Natuur- en Geneeskundig Congres.²⁵ Een interessant betoog, vooral in het licht van wat we nu weten over wat hem in die dagen bezig moet hebben gehouden. Eerst liet hij zien welke vooraanstaande plaats Nederlandse wetenschappers in het achttiende-eeuwse Europa hadden ingenomen. Dat kwam volgens hem doordat Nederland toen een toevluchtsoord was voor verdrukten en vluchtelingen van elders. Ook Zwitserland deed het om dezelfde reden wetenschappelijk erg goed. Maar waar Zwitserland onveranderlijk zijn koppositie wist te handhaven, was er in Nederland sedertdien een bedenkelijke daling ingetreden. Nederland was er namelijk niet in geslaagd zijn wetenschappelijk talent te binden. Aan de hand van simpele tellingen liet Van 't Hoff zien dat ongeveer een derde van de hoogopgeleiden in Nederland jaarlijks naar de koloniën wegtrok. Om die braindrain te stoppen diende allereerst een principiële fout te worden onderkend. Niet alleen onderwijs zou, zoals in de grondwet neergelegd, een voorwerp van staatszorg moeten zijn, maar ook onderzoek:

Als het verspreiden van kennis een Rijksbelang is, komt mij voor, dat het vermeerderen van haar daar ook aanspraak op heeft. En bij ons tegenwoordig stelsel geschiedt juist dat vermeerderen zoo 'au petit bonheur'. Een prijsvraag, een stipendium voor een jaar op studie of expeditie. Is het niet min of meer lapwerk? De wezenlijke oplossing is m.i. slechts daarin te vinden, dat naast de grootere laboratoria voor onderwijs kleinere dito voor onderzoek komen. [...] Moesten niet naast onze mannen, wier plicht het is te onderwijzen en die, als zij daarvoor lust en tijd hebben, ook wat mogen onderzoeken, anderen staan, wier plicht het is te onderzoeken en die, als zij daarvoor lust en tijd hebben, ook wat mogen onderwijzen?²⁶

In het licht van de besprekingen die Van 't Hoff in de maanden daarvoor met Berlijn had gevoerd, krijgt dit verhaal natuurlijk wel heel erg het karakter van een oratio pro domo. En helemaal ongelijk had hij natuurlijk niet. Met de Wet

op het Hoger Onderwijs was de universiteit sterk van karakter veranderd: 'Onderwijs en onderzoek werden beschouwd als schering en inslag van hetzelfde weefsel, onderzoek werd nu een integraal onderdeel van de taak van een hoogleraar.'²⁷ Maar de praktijk was weerbarstig en Nederland kon hem niet bieden wat hem elders wachtte, en dus besloot hij te vertrekken. Waar naartoe was zelfs hem nog altijd niet helemaal duidelijk. Toen in april 1895 Lothar Meyer overleed, met wie hij een paar jaar daarvoor nog een heftige pennensrijd had gevoerd, informeerde hij direct bij zijn vriend Ostwald hoe het er daar in Tübingen aan de universiteit voorstond, 'omdat ik er wel vaker aan denk nog eens naar Duitsland te komen en de schitterende ligging van de stad door de nabijheid van het Zwarte Woud op mij een grote aantrekkingskracht uitoefent.'²⁸ Hoe dan ook, in Amsterdam wilde hij niet blijven en op 2 mei 1895 vroeg hij B&W van Amsterdam per brief hem per 15 september eervol ontslag te verlenen 'in verband met de ophanden aanvaarding eener betrekking elders'.²⁹

Als hij al gedacht had in stilte zijn biezen te kunnen pakken, dan kwam hij snel bedrogen uit. Waar hij net vóór het weekend zijn ontslagbrief had afgeleverd, stond er op maandagmorgen al een journalist van het *Algemeen Handelsblad* in zijn kamer op het laboratorium. De dag erop haalde de volgende dialoog, onder de kop STADSNIUWS, de voorpagina:

'Wat is uw verlangen?'

'Is het waar, professor, wat wij hoorden vertellen, dat u Amsterdam gaat verlaten en elders eene betrekking zult aanvaarden?'

'Hoe 't mogelijk is dat dit bekend werd, weet ik niet,' luidde het antwoord, 'het is wel wat indiscreet dat het reeds publiek werd, doch ik kan het daarom niet ontkennen. Ik heb tegen 16 Sept. a.s. bij B. en W. mijn ontslag als hoogleeraar aan deze Universiteit gevraagd.'

'Mag ik dan vragen waar u heengaat?'

'Er is mij een aanbod gedaan, dat wel is waar nog niet in alle onderdeelen is geregeld doch van dien aard is dat ik gemeend heb het te moeten accepteren. In de groote vacantie ga ik naar het buitenland en zal daar mijne beslissing nemen.'

'Uw heengaan zal een groot verlies zijn voor de Universiteit.'

't Spijt mij zelf dat ik gaan moet. Ik heb het hier goed, dat is niet te loochenen; maar er is toch altijd verschil tusschen goed en goed; en als men altijd voor een aanbod blijft bedanken, dan komt er een tijd dat men geen aanbod meer krijgt. Men zal misschien om mijn heengaan hier eenige moeilijkheid hebben, doch ik twijfel niet of de faculteit zal alles wel weten te regelen. Meer kan ik u thans niet zeggen.'³⁰

Vanaf dat moment zou de 'zaak Van 't Hoff' in diverse landelijke en lokale kranten op de voet worden gevolgd.

Op de bres voor Van 't Hoff

Aanvankelijk leek het ontslag een hamerstuk te worden. B&W vroegen de curatoren om advies over zijn ontslagverzoek en die antwoordden drie dagen later dat er tegen inwilliging van dat verzoek geen bezwaar bestond.³¹ Maar als eerste richtte toen het Amsterdamsch Studentencorps zich in een petitie tot het gemeentebestuur: men sprak de hoop uit dat Van 't Hoff nog op zijn besluit zou terugkomen, en daartoe diende door de directbetrokkenen *al het mogelijke* te worden gedaan: geen concessie mocht worden geschuwd.³² De ontslagaanvraag kwam daarom op 17 mei opnieuw bij de curatoren op tafel. Burgemeester Vening Meinesz, tevens president-curator, sprak het vermoeden uit dat Van 't Hoff besloten had Amsterdam te verlaten omdat 'het geven van college hem verhinderde zich geheel aan studie te wijden'.³³ Hij achtte het 'niet denkbaar' dat de gemeenteraad een hoogleraar zou willen bekostigen die geen college gaf. In elk geval nodigde hij Van 't Hoff de volgende dag al uit om op het stadhuis langs te komen.³⁴ Later richtte ook de Senaat van de Universiteit zich tot de curatoren met het verzoek alles te doen om Van 't Hoff voor Amsterdam te behouden.³⁵

Intussen werd er in kranten en tijdschriften volop gespeculeerd over de toekomst van Van 't Hoff. Opvallend is dat aanvankelijk Berlijn als bestemming helemaal niet genoemd werd, zelfs niet nadat hij op 31 mei door de keizer van Duitsland en koning van Pruisen tot lid van de Orde Pour le Mérite für Wissenschaften und Künste was benoemd.³⁶ Sommige kranten meldten dat hij de leiding zou krijgen over het chemisch laboratorium in Parijs, maar dat werd desgevraagd tegengesproken door de Franse chemicus Berthelot:

Ik heb tot nu toe althans, niet horen spreken over een verlangen van de heer Van 't Hoff om naar Parijs te komen, en naar mijn weten bestaat er geen laboratorium dat hem heeft aangesteld. Het zou zeker een uitstekende aanwinst zijn voor onze natuurwetenschappelijke faculteit, maar de vraag is niet gesteld, en ik vrees dat de heer Van 't Hoff hier geen positie aan zou treffen van de orde die hij op dit moment terecht bekleedt in Amsterdam.³⁷

Ook Londen werd genoemd, waar hij dan zou gaan samenwerken met Lord Rayleigh, die net een paar maanden daarvoor het edelgas argon had ontdekt. Toevallig had Van 't Hoff daar net een populairwetenschappelijk artikel aan gewijd in *De Gids* van die maand, dat opviel door een aantal humoristische formuleringen: 'Gij moogt dus, zoo gij wilt, mijn atoomgewicht aanslaan op 38. Martel mij niet meer. Amen.'³⁸ Het artikel viel niet bij iedereen in goede aarde en men dacht dat de auteur overspannen moest zijn geraakt door zijn ontslagaanvraag en aanstaand vertrek!³⁹ Maar dat vertrek was nog lang niet aan de orde. Achter de schermen werd namelijk in het diepste geheim op twee fronten actie ondernomen.

*Bankier, politicus en filantroop
A.C. Wertheim maakte zich in
1895 tevergeefs sterk voor het
behoud van Van 't Hoff voor de
Universiteit van Amsterdam.
Portret uit 1896 van Thérèse
Schwartz.*

Allereerst had Ernst Cohen zijn familieconnecties ingeschakeld. Zijn schoonvader, B.L. Gompertz, was samen met de Amsterdamse filantroop A.C. Wertheim partner in de investeringsbank die hun beider namen droeg. Gompertz liet Cohen weten te zijn gevraagd om financiële ondersteuning te verlenen aan een initiatief van Wertheim om Van 't Hoff voor Amsterdam te behouden.⁴⁰ Wertheim bekleedde tal van commissariaten en bestuurslidmaatschappen van culturele organisaties en nam zo een belangrijke positie in binnen het maatschappelijk en cultureel leven in Amsterdam. Daarnaast was hij namens Noord-Holland lid van de Eerste Kamer en had hij zeer goede contacten binnen de regering: hij mocht de toenmalige minister van Binnenlandse Zaken Van Houten tot zijn persoonlijke vrienden rekenen. Waarschijnlijk stelde Wertheim Van Houten op de hoogte van de zaak. Tegelijkertijd mobiliseerde hij zijn lokale netwerk om financiële steun te verkrijgen. Onder hen was een ander familielid van Cohen, zijn oom George Rosenthal, broer van zijn moeder Nanny. Hij was een van de oprichters van de bank Lippmann, Rosenthal & Co. en had Van 't Hoff in 1891 bij de opening van het nieuwe laboratorium al geholpen bij de aanschaf van een aantal chemische instrumenten en andere laboratoriumbenodigdheden. Via zijn collega B.J. Stokvis, hoogleeraar geneeskunde en zwager van Wertheim, kreeg Van 't Hoff zo te horen dat een aantal Amsterdamse notabelen, 'goedgezinde burgers van Amsterdam' geld bijeen wilden brengen voor een extraordinarius of een lector om hem te ontlasten.⁴¹ Als hij niet meer op zijn besluit kon terugkomen, of niet gediend

zou zijn van dit initiatief, dan moest hij een briefkaart sturen met de woorden 'Non possumus' (vrij vertaald: 'Daar kunnen we niet aan beginnen'), maar als hij achter het initiatief zou staan om 'het grootste sieraad der Universiteit te behouden', dan moest hij op de briefkaart eenvoudig 'Gaat uw gang' schrijven. Een dag na ontvangst van de brief van Stokvis refereerde Van 't Hoff tegenover zijn Leidse collega Hendrik Antoon Lorentz aan dit initiatief:

Alhier wordt n.l. ook iets voor mij op touw gezet, maar de burgerij hier mag m.i. niet geroepen worden voor zooiets belasting te betalen, de Universiteit zou erdoor van haar populariteit verliezen, en dat ik eenigszins huiverig ben van partikuliere welwillendheid, waar die ietwat door de drang der omstandigheden wordt geprikkeld, zult gij begrijpen.⁴²

Dat 'eenigszins huiverig' is, gezien wat volgde, een understatement. Hij zou het namelijk in de daaropvolgende maanden verscheidene keren in veel krachtiger bewoordingen herhalen: ik wil geen geld van de stad Amsterdam. Hoewel een 'smoking gun' in de vorm van een geschreven antwoord op het verzoek van Stokvis ontbreekt, weerhield Van 't Hoff's reactie de voorzitter van de Amsterdamsche Universiteitsvereniging, professor J.C. Matthes, er in elk geval niet van om iets te gaan regelen. Van 't Hoff's onduidelijkheid zou in de maanden daarna aanleiding geven tot grote verwarring bij alle betrokken partijen, en zeker ook tot toenemende irritatie over zijn handelen in deze affaire.

Naast de groep rijke Amsterdamse particulieren besloot ook een vijftiental hoogleraren in de scheikunde en natuurkunde in Nederland om voor Van 't Hoff in de bres te springen.⁴³ Zij wilden zich in een petitie richten tot de minister. Lorentz, die deze actie coördineerde, ging daarbij uiterst omzichtig te werk. Hij polste Van 't Hoff eerst in een persoonlijk gesprek of hij wel gediend was van zo'n initiatief.⁴⁴ Die liet daarover geen twijfel bestaan: wanneer hem van regeringswege datgene zou worden aangeboden wat hem in Berlijn in het vooruitzicht was gesteld – en daartoe citeerde hij tegenover Lorentz uitgebreid uit zijn briefwisseling met Planck –, was er voor hem geen reden om zijn positie in Amsterdam op te geven. Tegelijkertijd benadrukte hij dat 'langs dien weg en, ik meen, alléén langs dien weg, iets te bereiken zou zijn'.⁴⁵ In een latere brief voegde hij daaraan toe dat hij vóór alles wilde dat deze initiatieven uit de krant bleven, dat zijn huis verhuurd was en dat hij zich opmaakte voor een lange vakantie in het Zwarte Woud en Zwitserland 'waar ik dan een tijdlang vrij van de beslommeringen des levens genieten kan'.⁴⁶ Achteraf was dat een minder gelukkige beslissing: het maakte de vele discussies die nog zouden volgen erg ingewikkeld.

Niet iedereen was overigens direct bereid zich voor Van 't Hoff in te spannen. Dat bleek toen zijn Amsterdamse collega Gunning de Koninklijke Akademie van Wetenschappen tot actie probeerde aan te zetten.⁴⁷ Zijn pleidooi,

gericht tot de voorzitter van de Afdeling Natuurkunde van de Akademie, de astronoom H.G. van de Sande Bakhuyzen, getuigde van inzicht in de redenen waarom Berlijn zo veel belangstelling had voor Van 't Hoff: hij was de exponent van de moderne scheikunde die voor de chemische industrie van steeds groter belang aan het worden was. De inspanningen van Van 't Hoff en anderen zouden ertoe gaan leiden dat men

in alle materiele behoeften der maatschappij [hoopt] te kunnen voorzien, zonder daartoe planten of dieren als bemiddelende voortbrengers noodig te hebben. [...] Koortsachtig zoekt de industrie de scheikundigen tot productie te prikkelen. Zij is er zeker van dat een nieuwe gedachte, hoe abstract heden ook, morgen praktisch zal blijken.⁴⁸

Er was, zo ging Gunning verder, veel geld te verdienen met de scheikunde en daarom hadden in Duitsland de regering en belanghebbenden de handen ineengeslagen en een systematisch programma opgezet. Andere landen, Frankrijk en Engeland, zouden reeds zijn ontwaakt, en Nederland kon en mocht dus niet achterblijven: 'Behoort nu eene Regeering niet van zulke toestanden op de hoogte te wezen, om preventief en repressief te kunnen waken voor de Nederlandsche belangen? En wie zou anders haar raadsman en voorlichter kunnen zijn dan de Akademie?'

Gunning had dit scherp gezien. Alleen al de belangstelling voor Van 't Hoff vanuit Berlijn vloeide voort uit het besef dat in Duitsland de dominantie van de organische chemie tot achterstanden geleid had op het gebied van de anorganische chemie en de chemische technologie. Daardoor zou de positie van de Duitse chemische industrie op termijn schade kunnen oplopen, iets waar de industrie zelf zich maar al te zeer bewust van was. In 1894 waren vertegenwoordigers van de net opgerichte Deutsche Elektrochemische Gesellschaft en de Verein zur Wahrung der Interessen der chemischen Industrie Deutschlands uitgenodigd op het Kultusministerium, waar ze bij monde van Henry Böttinger, directeur van de Farbenfabriken Bayer hun zorgen deelden met Althoff. Diezelfde Böttinger richtte zich met een soortgelijke boodschap keer op keer tot zijn collega's in het Pruisische Huis van Afgevaardigden.⁴⁹ Ook voerde hij strijd tegen een andere steen des aanstoots, de ongelijkheid ten aanzien van het Chemiker-examen. Chemici die hun voor de industrie uiterst nuttige, op de praktijk georiënteerde opleiding aan Technische Hochschulen hadden genoten, konden namelijk niet promoveren, omdat uitsluitend universiteiten het promotierecht bezaten. Ze kregen weliswaar een diploma, maar dat stond veel minder hoog aangeschreven. Hogescholen waren immers meer onderwijs- dan onderzoeksinstituten. Pogingen om aan die ongelijkheid iets te veranderen liepen telkens stuk op de onwil van universiteiten die van het ministerie of de industrie geen inmenging duldden in hun interne zaken.

Pas na een lange strijd verleende de keizer in 1899 het promotierecht ook aan hogescholen.⁵⁰

Inmiddels had Althoff ook op andere terreinen succes behaald. Er waren alternatieve manieren ontwikkeld om wetenschappelijk onderzoek te financieren. Zo was naar het voorbeeld van andere landen een nauwe samenwerking op gang gekomen tussen ministerie, industrie en de universiteiten.⁵¹ Het chemisch-farmaceutische bedrijf Hoechst steunde bijvoorbeeld vanaf 1892 het serumonderzoek van Emil von Behring, die in 1901 naast Van 't Hoff in Stockholm de Nobelprijs voor Geneeskunde zou krijgen, en in hoofdstuk 12 zagen we al dat in 1896 met steun van de Farbenfabriken Bayer Walther Nernst in Göttingen zijn eigen fysisch-chemisch onderzoeksinstituut kreeg, terwijl in 1903, ook in Göttingen, een Laboratorium voor Anorganische Chemie werd opgericht, opnieuw met financiële steun van Bayer en Krupp.⁵² In Nederland was van dit soort ontwikkelingen niets te merken. Rond 1908 werkte slechts 8 procent van de afgestudeerde chemici in de chemische industrie, die vrij sceptisch stond tegenover academisch opgeleiden, of ze nu van universiteiten of de hogeschool in Delft kwamen.⁵³ Dorsman wijt deze houding aan de late industrialisatie in Nederland, 'waardoor er nauwelijks grote industrieën bestonden met eigen researchlaboratoria of met een behoefte aan input vanuit de natuurwetenschappen'.⁵⁴ Pas tegen het einde van de Eerste Wereldoorlog, waarin Nederland door blokkades van de oorlogvoerende partijen in een economisch isolement was geraakt, groeide het besef dat er een betere aansluiting moest komen tussen universiteiten en industrie. In een rede die de Utrechtse hoogleraar Kruyt op 3 april 1918 uitsprak op de jaarvergadering van de Nederlandsche Chemische Vereeniging, zei hij dat het

een zeer te bejammeren zaak [was], dat juist het contact tusschen wetenschap en industrie hier te lande steeds zoo zwak was. Zodoende zijn de groote talenten, die hier in vroeger jaren de wetenschap vooruit gebracht hebben, volkomen onvruchtbaar voor de ontwikkeling der industrie geweest. Het wetenschappelijk peil en de didactische methode waren goed, maar het verband, dat bevruchtend zou moeten werken, ontbrak.⁵⁵

Onder meer vanuit de Akademie van Wetenschappen werden initiatieven ontplooid 'voor het oplossen van oorlogsproblemen'. Op advies van Lorentz stelde de regering een 'Wetenschappelijke Commissie van Advies en Onderzoek in het belang van Volkswelvaart en Weerbaarheid' in, die uiteindelijk in 1932 zou leiden tot de oprichting van TNO.⁵⁶

Maar dat speelde dus allemaal veel later. In 1895 was Gunnings pleidooi tegen dovemansoren gericht. Van de Sande Bakhuyzen ging voorbij aan zijn argumenten, richtte zich uitsluitend op de kwestie zelf en meende pas iets te kunnen doen als er meer duidelijk zou zijn over Van 't Hoff's persoonlijke

motieven. Daarnaast verschool hij zich achter procedurele kwesties. Zo moest eerst de gehele Afdeling Natuurkunde zich achter het initiatief stellen, 'en nu heb ik niet de zekerheid dat zich in de vergadering geen oppositie zal voordoen'.⁵⁷ Wat dat laatste betreft had hij niet helemaal ongelijk, want Van 't Hoff lag niet echt goed bij zijn collega's in de Akademie. Zijn kandidatuur was tot tweemaal toe afgewezen, en eenmaal lid geworden in 1885 was hij verre van actief: in de voorafgaande tien jaar had hij slechts één artikel ingebracht en schitterde hij bij de helft van de maandelijks vergaderingen door afwezigheid. Van de Sande Bakhuyzen stelde daarom voor dat Lorentz samen met collega Van Bemmelen eerst de petitie zou indienen bij de minister en deze dan voor verder advies moest doorverwijzen naar de Akademie.

De verzamelde hoogleraren hadden de minister inmiddels via hun petitie gevraagd een zodanige regeling te treffen dat Van 't Hoff een werkkring aangeboden werd 'met geene andere ambtsplichten dan geacht kunnen worden met zijn wetenschappelijke onderzoekingen in verband te staan'.⁵⁸ Dat Van 't Hoff enige dagen eerder door de keizer in Berlijn was benoemd tot lid van de Orde Pour le Mérite zal ook niet onvermeld zijn gebleven. Minister Van Houten, die via Wertheim al lang op de hoogte was gesteld van de zaak, kwam direct met een eigen voorstel. Van 't Hoff zou worden vrijgesteld van de 'grote' colleges aan beginnende studenten, de bijbehorende examens en de leiding over de practica en mocht een aantal laboratoriumruimten behouden voor eigen onderzoek. Om het verlies aan inkomsten te compenseren dat van dit alles het gevolg was – hoogleraren kregen apart betaald voor het geven van colleges en afnemen van examens⁵⁹ –, stelde de regering een bedrag ter beschikking dat via de Akademie aan Van 't Hoff zou moeten worden betaald. Dit leek een elegante oplossing waar Van 't Hoff ook erg tevreden over was toen hij er begin juni door Lorentz over werd ingelicht.⁶⁰ Het bracht hem er ook toe om de steun die inmiddels via de Universiteitsvereniging was geregeld, tien jaar lang 4000 gulden per jaar voor het aanstellen van een extraordinarius, af te wijzen, omdat zo'n 'offer door stadgenooten, onder deze meer of min dringende omstandigheden gebracht, bij mij uit de aard der zaak op groote bezwaren stuit'.⁶¹

Alles leek nu gereed om het definitieve plan vorm te geven, maar de Akademie, in de persoon van haar voorzitter Van de Sande Bakhuyzen, wilde pas in actie komen nadat Van 't Hoff de voorwaarden op papier zou hebben gezet waaronder hij bereid zou zijn in Amsterdam te blijven. Dat deed hij in een brief van 25 juni – de hele affaire duurde op dat moment al bijna twee maanden.⁶² Van 't Hoff vroeg het volgende:

1 Een extraordinarius die de anders door mij gegeven colleges en bijbehorende examina overneemt en ook de administratieve leiding van het laboratorium heeft.

- 2 Een privaat-assistent en bediende.
- 3 Een subsidie voor hulpmiddelen.
- 4 Vergoeding voor reis- en verblijfkosten, met wetenschappelijk doel gemaakt, tot een zeker maximum.
- 5 Vergoeding van gemis aan college- en examengelden.
- 6 Waarborg dat hetgeen door mij als lid van de commissie voor suikeronderzoek wordt genoten een blijvende verdienste is.

Plotseling zag het Akademiëbestuur echter allerlei beren op de weg. Men achtte zich geen partij in de discussie, was niet precies op de hoogte van de situatie in het Amsterdamse scheikundelaboratorium en bovendien 'is de vacantie ophanden, en kan, door de uitstедigheid van de leden des Bestuurs, op geen onafgebroken activiteit in deze gerekend worden', kortom, het bestuur der Akademie wilde de rol van tussenpersoon tussen regering en gemeentebe-stuur niet op zich nemen.⁶³ Daar dacht minister Van Houten anders over en hij deelde dat Van de Sande Bakhuyzen in een persoonlijke audiëntie mee. Bovendien had de minister inmiddels 'bij geruchte' vernomen dat ook de Universiteitsvereniging wilde bijspringen en dat staatshulp dus eigenlijk niet langer nodig was. Toch bleef hij bereid 2000 gulden per jaar op de begroting te brengen om in Van 't Hoff's 'exceptionele wetenschappelijke behoeften' te kunnen voorzien.⁶⁴

Astronoom Hendricus Gerardus van de Sande Bakhuyzen (1838-1923), die in 1895 als voorzitter van de Afdeling Natuurkunde van de Akademie van Wetenschappen een belangrijke rol speelde in de onderhandelingen over Van 't Hoff's vertrek. Portret van Pieter de Josselin de Jong uit 1898.

Lorentz voelde direct nattigheid: Van 't Hoff had misschien wat al te nadrukkelijk het Amsterdamse voorstel van de hand gewezen door de positieve indruk die bij hem gewekt was over de bereidwilligheid van de minister. Daardoor was '[zijn] weigering meer beslist dan zij anders zou zijn geweest'.⁶⁵ Het waren profetische woorden. In afzonderlijke gesprekken van burgemeester Vening Meinesz van Amsterdam met Van de Sande Bakhuyzen en Van 't Hoff werd duidelijk dat een oplossing ver weg was: Van 't Hoff bleef de steun van de Universiteitsvereniging weigeren, terwijl de bijdrage van regeringswege onvoldoende was om in zijn behoeften te kunnen voorzien. In brieven aan Lorentz en de Akademie kwam hij ook zelf tot die conclusie. Hij dankte zijn collega's voor hun inspanningen en besloot:

wij [bleken] hier te staan voor een vraagstuk, dat met de meest mogelijke bereidwilligheid van alle kanten niet op te lossen bleek. Wat ik vooral hoop, is dat gij en de collega's mij de goede gevoelens zult willen blijven toedragen, die mij in zoo ruimen mate gebleken zijn, en dat gij die later ook op het viertal zult willen overdragen, waarmee ik de wereld in trek.⁶⁶

Met dat laatste doelde Van 't Hoff natuurlijk op zijn vier kinderen, met wie hij en zijn vrouw op 24 juli 1895 richting Duitsland vertrokken voor een wandelvakantie. De afgelopen maanden hadden hem veel energie gekost, maar hij had nu tenminste duidelijkheid. Althans, zo leek het, want een brief, die hij vlak vóór zijn vertrek naar het Zwarte Woud verstuurde, leidde opeens weer tot grote verwarring: Van 't Hoff zette de deur weer op een kier...⁶⁷

Een nieuwe kans

Wat heeft Van 't Hoff in de maanden volgend op zijn ontslagaanvraag bewogen? Dat velen voor hem in het geweer zouden komen, kan niet als een verrassing zijn gekomen. Dat was in 1887 immers ook het geval geweest. Die episode had hem een nieuw laboratorium opgeleverd en het was dus niet vreemd dat sommigen op zijn zachtst gezegd verbaasd waren dat hij zo kort na de ingebruikname ervan alsnog leek te vertrekken. Zijn eigen promotor, de Utrechtse hoogleraar scheikunde Eduard Mulder weigerde zelfs om die reden de petitie van zijn collega-hoogleraren aan de minister te ondertekenen. Volgens V.A. Julius was de eigenlijke reden overigens dat Mulder 'zich veel hooger [acht] dan Van 't Hoff, en meent dus dat hij zich zelve declineert, wanneer hij stappen doet ter wille van iemand, die zoo veel lager staat'.⁶⁸ Ook in kranten en tijdschriften werden Van 't Hoff verwijten gemaakt onder koppen als 'Een wispelturig professor'. Beroemd werd ook de spotprent die Johan Braakensiek op 26 mei 1895 publiceerde in *De Amsterdammer*: Van 't Hoff zag daarin met hulp van het tovervisje al zijn wensen in vervulling gaan, maar overvroeg en raakte alles weer kwijt.⁶⁹ Er werd ook driftig geroddeld over zijn

De wetenschap geprezen en op prijsgesteld,
of
het nieuwe mannetje Tinterlantein.

I. Dr. v. 't H.: Vischje, vischje uit de zee,
Breng je mij een toga mee?
Vischje: Ze is er al!

II. Prof. v. 't H.: Vischje, vischje uit de zee,
Breng m' een laboratorium mee!
Vischje: Het staat er al.

III. Prof. v. 't H.: Vischje, vischje uit de zee,
Breng mij nu een Leuwtje mee.

IV. Vischje: Daar is het al.

V. Prof. v. 't H.: Vischje, vischje uit de zee...?
Vischje: Nog al niet genoeg? — Adjé!

Spotprent van Johan Braakensiek in De Amsterdammer van 26 mei 1895, waarin Van 't Hoff's veeleisendheid aan de kaak werd gesteld.

liefde voor een goed glas wijn. Anderen vonden dat het niet van vaderlands-liefde getuigde dat iemand, die toch een goede positie had en gewaardeerd werd zijn land ging verlaten.⁷⁰ Van 't Hoff zelf heeft weinig over zijn beweegredenen losgelaten, maar in een brief aan de Amsterdamsche Studentensenaat, als dank voor de steunbetuiging die zij begin mei als een van de eersten had uitgesproken, schreef hij daar het volgende over:

Dat Laboratorium was niet een privaat-inrichting voor mijzelve, maar het voldeed aan een werkelijke behoefte; het redde de chemie alhier uit den knel op de Groene Burgwal en was voor de wis- en natuurkundige faculteit in de Plantage de sluitsteen. Ik heb mij dan ook tot plicht gesteld, met de duimstok in de hand, dat Laboratorium aan dien eisch te laten voldoen, gezorgd dat het uit de schuld kwam en dat de inwendige loop van zaken aan alle wenschen voldoet. Het staat nu, ik mag het zeggen, in vollen bloei. Bovendien sloeg ik in dien tijd meer dan een aanbieding van elders af, waaronder een met uitzicht op f 20.000. Ik meen dat daarmee mijn eereschuld, als die bestond, was afgedaan.⁷¹

Van 't Hoff stelde verder vast dat de dagelijkse leiding van het laboratorium in goede handen was, terwijl 'kansen op een andere, voor mij zeer aangename werkkring, wellicht nooit meer terugkomen.' Maar helemaal zeker over die andere werkkring was hij toch niet. Hij had de leerstoel van Kundt al aan zich voorbij laten gaan, en hoewel hij van Planck en Fischer de verzekering had gekregen dat er vóór het wintersemester een geschikte positie voor hem zou worden gezocht, stond daar officieel niets over op papier. Wellicht was hij dus eind juli, toen alle pogingen om hem in Amsterdam te houden waren gestrand, door twijfel bevangen.

In een brief aan Matthes, de voorzitter van de Universiteitsvereniging, gaf hij net voor zijn vertrek naar Duitsland te kennen tóch open te staan voor steun van die kant: weliswaar niet de volledig toegezegde 4000 gulden per jaar, maar slechts 1000 gulden en dan speciaal voor de aanschaf van 'laboratoriumhulpmiddelen'.⁷² Matthes richtte zich geschokt tot Wertheim 'omdat [Van 't Hoff] weer gansch iets anders bedacht'.⁷³ Die wist vervolgens de minister zover te krijgen zijn aanbod te verhogen tot 3000 gulden per jaar. Van 't Hoff moest in ruil daarvoor zijn krachten wijden aan

de bevordering van de vooruitgang der chemische wetenschap, zoo door eigen onderzoekingen als door aanknooping van persoonlijke betrekkingen met binnen- en buitenlandsche geleerden en kennisgeving in loco van de door dezen verkregen uitkomsten of ondernomen wetenschappelijke proeven.⁷⁴

De gemeente Amsterdam zou hem voor deze 'rijksopdracht' de tijd en de middelen moeten verschaffen, wat feitelijk betekende dat Van 't Hoff (ten dele) vrijgesteld werd van onderwijs- en bestuurstaken. Van de Sande Bakhuyzen bracht Van 't Hoff (die inmiddels in het Duitse Ottenhöfen was neergestreken) direct van die nieuwe ontwikkelingen op de hoogte.⁷⁵ Interessant zijn de aantekeningen die Van 't Hoff na lezing op de brief maakt: hij was bereid om het gemis aan college- en examengelden voor lief te nemen, nam ook genoegen met het aanstellen van slechts een enkele persoon in de rol van bediende én privaatassistent, maar concludeerde ook dat het aanstellen van een extraordinarius, hetgeen jaarlijks zo'n 4000 gulden zou kosten, in dit plan onmogelijk was. Veelbetekenend was ook zijn vraag: 'Hoe zal de Minister zich verhouden tegenover een amendement ter verhoging van f 3000 tot f 5000?' In die geest moet ook het antwoord worden gezien dat hij de Akademie stuurde. Dank voor uw moeite, de opdracht door de minister geformuleerd is acceptabel, maar 'een voor mij noodige inlichting van een der leden v/d 2e Kamer zal nog eenig uitstel veroorzaken'.⁷⁶

Van 't Hoff had het hier over een oude studievriend uit Leiden, H.F. Hesselink van Suchtelen. Die was in 1893 benoemd tot burgemeester van Wageningen, en combineerde dat met het lidmaatschap van de Tweede Kamer. Hij liet Van 't Hoff weten welke procedure de minister moest volgen om in de Kamer goedkeuring te verkrijgen voor de financiële steun.⁷⁷ Daarvoor moest óf tussentijds een afzonderlijk wetsontwerp worden ingediend óf bij de begroting voor het volgende jaar ruimte worden vrijgemaakt. De minister zou zich volgens Hesselink van Suchtelen eerst willen verzekeren van het feit dat Van 't Hoff de opdracht daadwerkelijk zou aannemen. Pas na indiening kon dan een amendement tot verhoging worden voorgesteld. Maar, zo schreef Hesselink:

Ongaarne ziend dat men in zaken als deze karig en bekrompen te werk gaat, ben ik bereid om nader te overwegen wat ik voor U kan doen, hetzij direct of door anderen bij den Minister en langs officiële weg, hetzij door een amendement voor te stellen, nadat ik mij vooraf van de min of meer vriendschappelijke houding die die Minister daartegenover zal aannemen heb overtuigd.⁷⁸

Van 't Hoff maakte daarom nog eens duidelijk aan Van de Sande Bakhuyzen dat waar de door hem gewenste verhoging 'als rijksuitgave moeilijk bezwarend kan worden genoemd', het bijpassen van hetzelfde bedrag door particulieren voor hem 'iets zeer drukkends' was, omdat hij zo afhankelijk zou worden 'van het gemeentebestuur, van de collega's, wier welwillende tusschenkomst mij steunde, van de Koninklijke Akademie en dan nog van mijn' directe omgeving; ongerekend nog het zoo uitermate menselijk verschijnsel van eenige teruggang in de warmte der gevoelens als eenmaal alles geregeld zal zijn'.⁷⁹

Met die boodschap ging de voorzitter van de Akademie terug naar de minister, maar die bleek onvermurwbaar. Hij achtte 3000 gulden 'een behoorlijke remuneratie' en sprak ten aanzien van Van 't Hoff de hoop uit dat deze zou voortgaan 'uw krachten te wijden, niet alleen aan uw eigene onderzoekingen maar ook aan de vorming der eigenlijke chemici'.⁸⁰ Wat bij dit besluit zeker zal hebben meegewogen, is dat inmiddels duidelijk was geworden dat er nog helemaal geen aanbod uit Berlijn lag. Van de Sande Bakhuyzen had namelijk inlichtingen ingewonnen bij de Pruisische Akademie van Wetenschappen, en van haar secretaris, de sterrenkundige Arthur Auwers, vernomen dat er geen plannen waren om Van 't Hoff naar Berlijn te halen.⁸¹ Na de eerste pogingen in december 1894 hadden enige leden van de Akademie weliswaar de wens uitgesproken om Van 't Hoff als Akademiehoogleeraar te benoemen, maar dat waren slechts persoonlijke initiatieven geweest, terwijl de fondsen die daarvoor gebruikt zouden moeten worden inmiddels voor andere doelen waren bestemd.⁸²

En zo verstreek midden september de datum waarop Van 't Hoff ontslag verleend had moeten worden. In de *Series Lectionum*, de lijst van in het komend academisch jaar te geven colleges, stonden zijn normale colleges nog steeds genoemd, iets wat volgens het *Algemeen Handelsblad* 'de waarschijnlijkheid versterkt, dat Amsterdam dien geleerde behouden mag'. *De Telegraaf* wist zelfs te melden dat er al een regeling was getroffen waarin Van 't Hoff meer tijd werd gelaten voor wetenschappelijk onderzoek door hem van sommige colleges te vrijwaren. Maar binnen de faculteit was daar niets over bekend en bij monde van haar voorzitter Korteweg informeerde men of Van 't Hoff er nog over dacht om terug te komen en zo ja, wanneer dan uiterlijk.⁸³ Ook B&W vroegen hem officieel terug te keren in afwachting van een definitief besluit over zijn ontslag.⁸⁴ Maar Van 't Hoff was teleurgesteld en antwoordde dat hij geen reden zag om binnenkort naar Amsterdam terug te komen, zulks niet uit onwelwillendheid, maar als 'een natuurlijk gevolg van de loop der zaken'.⁸⁵ Voor Korteweg was dat aanleiding om over een opvolger te gaan nadenken, en hij vroeg onder andere Van Bemmelen advies over twee kandidaten: Bakhuis Roozeboom, op dat moment lector fysische chemie aan de rijksuniversiteit van Leiden, en Cornelis Adriaan Lobry de Bruyn, scheikundige bij de Nederlandse Marine in Den Helder.⁸⁶

Van 't Hoff ging in een uitgebreid antwoord aan de Akademie nog eens in op de beweegredenen voor zijn weigering het aanbod van de minister aan te nemen: de door deze toegezegde gelden waren weliswaar voldoende om een lector aan te stellen die het onderwijs aan jongerejaars en de leiding over het practicum zou kunnen overnemen, maar het gemis aan examengelden, de extra reis- en verblijfkosten voor deelname aan internationale bijeenkomsten en de onmogelijkheid om zijn werk in de Suikercommissie voort te zetten, zouden leiden tot 'een voor mij niet onbelangrijk tekort dat

ik tegenover mijn gezin bij de klimmende eischen van het leven niet kan verantwoorden.⁸⁷ Hij zou de burgemeester gaan vragen om een spoedige afhandeling van zijn ontslagaanvraag. Maar dat deed hij niet. Hij liet B&W juist weten méér tijd nodig te hebben om tot een definitief besluit over zijn ontslagaanvraag te komen, en nog veel belangrijker, om Berlijn tijd te geven met een definitief aanbod te komen. Daarom vroeg hij de wethouder van Onderwijs om zijn verlof tot aan de kerstvakantie te verlengen. Hij zou 'zeer gaarne eenige tijd hebben om, laat ik zeggen, wat te bekomen'⁸⁸ en had rust nodig 'die mij na al de slingeringen van den laatsten tijd wel toekomt'.⁸⁹

Dat werd toegestaan, al maakt Van 't Hoff's handelwijze hem er bij alle partijen opnieuw niet populairder op. Bij B&W begon het idee post te vatten dat hij de zaak aan het traineren was, de Universiteitsvereniging wist niet meer of hij nu wel of niet een deel van de toegezegde financiële steun wilde hebben, de Akademie had net de minister bericht dat Van 't Hoff definitief géén gebruik zou maken van het aanbod van de regering en derhalve voor Nederland verloren was en de faculteit zag zich geconfronteerd met een onverwachte onderwijslast.⁹⁰ Wat dat laatste betreft bood Gunning uitkomst toen hij een regeling trof om colleges en practica op te vangen, iets waarvoor Van 't Hoff overigens zelf ook financiële offers bracht.⁹¹ Daarbij kwam Matthes hem te hulp door opnieuw Wertheim te verzoeken bij de minister te bemiddelen. Wertheim deed dat met verve, ook al liet hij allereerst weten dat van een benoeming te Berlijn vooralsnog geen sprake was: 'Van 't Hoff zelf is illusionist, en heeft de verzekering van enkelen, wellicht als de meening van allen aangezien'.⁹² Maar daarop hield hij een gloedvol pleidooi:

Nu komt het erop aan hem te behouden en een brug te bouwen die hem het terugkomen mogelijk maakt en de wetenschap ten goede komt. Het is ontegenzeggelijk (en mannen als Helmholtz, Pasteur en anderen hebben dat bewezen): van de man die zich ongestoord en onbelemmerd aan de wetenschap kan wijden, gaan bezielingen en ontdekkingen uit die anders in den tredmolen van het werkelijke leven verloren zouden gaan of onvolledig zouden blijven. Wilt gij dus het standpunt goedkeuren dat Van 't Hoff worde voorgedragen om zijn groote verdiensten onverschillig van hetgeen elders gebeurt, dan zal dit ook het uitgangspunt zijn van de Voorzitter van de Akademie en zal hij zich onmiddellijk met zijn bureau en met den Burgemeester van Amsterdam in aanraking stellen, ten einde aan uw wenschen te voldoen.⁹³

Ook het antwoord van Van Houten mocht er zijn:

Voor de eer van het land was ik steeds in twijfel of het niet wenschelijker ware hem de veronderstelde roepstem naar Berlijn te laten volgen, en op

mijn besluit is het van geen invloed, of hij al dan niet in zijne verwachtingen bedrogen is of wordt: wij staan voor het feit dat zonder eenigen ongewonen maatregel, Van 't Hoff hier of daar bij eene academie of fabriek, en waarschijnlijk niet hier te lande, terecht komt.⁹⁴

Dat gaf Wertheim voldoende reden om Van 't Hoff per ommegaande te laten weten 'dat de Minister tot krachtige medewerking bereid is' en dat 'een bevestigend schrijven [...] voor ons allen een vreugdemare [zal] zijn'.⁹⁵ Op dezelfde dag dat Wertheim zijn brief schreef, deed ook Lorentz 'mede namens collega Kamerlingh Onnes' een brief op de post naar Duitsland. Die kwam een dag later aan. Dat blijkt uit een dagboekje dat zijn echtgenote Jenny bijhield tijdens de vakantie. Op 30 oktober schreef ze: 's Morgens leeren; aan tafel kwam de brief van Lorentz, die veel te denken gaf; we wandelden op de Kapfenberg, waar het met 't prachtige weêr buitengewoon mooi was. De kinderen liepen nog door naar de beek van den Speer, en wij bepraatten toen het gaan naar Amsterdam of Berlijn.' Ook dochter Jenny jr. noemde de brief in haar uitgebreide reisdagboek: 'Vandaar gingen we langs een klein paadje en kwamen op den weg naar den Speer uit. Pa en Ma keerden toen om over een' brief te spreken en wij gingen door naar de beek, waar wij heerlijk speelden'.⁹⁶ Wat had Lorentz nu precies te vertellen? Hij had uit goede bron vernomen 'dat er naar alle waarschijnlijkheid van de Akademische Professur [leerstoel, RvdB] te Berlijn niet zal komen. Het zal U gemakkelijk vallen, U hieromtrent zeker-

Samuel van Houten (1837-1930) voerde als minister van Binnenlandse Zaken namens de regering de onderhandelingen om Van 't Hoff's vertrek naar Berlijn te voorkomen.

heid te verschaffen, en gij zult ons wel willen ten goede houden dat wij U ronduit zeggen wat ons ter oore is gekomen. Wij zouden het zeer betreuren, zoo al de onderhandelingen en besprekingen van dezen zomer tot geen ander resultaat leidden dan dat gij het slachtoffer werd van een of ander misverstand.⁹⁷

Het is niet bekend wanneer de positief gestemde brief van Wertheim Van 't Hoff in het buitenland bereikte. Ook Matthes deed nog een duit in het zakje toen hij op 30 oktober schreef dat de 3000 gulden waar Van 't Hoff *voor zichzelf* van afzag, beschikbaar zouden zijn voor de aanstelling van een lector of buitengewoon hoogleraar om hem van zijn onderwijs- en beheerstaken te ontlasten.⁹⁸ Daarmee leek (binnen een maand) opeens een volledige ommekeer te hebben plaatsgevonden. Volgens Lorentz had Berlijn niets te bieden, en de minister en de Universiteitsvereniging legden een voorstel op tafel waar Van 't Hoff alleen nog maar ja op hoefde te zeggen. Toch bleef het vanuit Zwitserland, waar de familie inmiddels was gearriveerd, angstig stil. Daar was ook reden voor. Van 't Hoff had namelijk per telegram bij Emil Fischer geïnformeerd naar de situatie in Berlijn. Diens antwoord kwam een dag later al binnen bij Hotel en Pension Rössli in Weesen, waar de familie op dat moment verbleef:

Verhandlungen gerade begonnen. Noch keine Beschluss gefasst. Aussichten nicht schlecht.⁹⁹

Berlijn was weer wakker geworden.

Intussen in het zuiden van Duitsland en Zwitserland

Inmiddels was Van 't Hoff met zijn gezin al drie maanden aan het wandelen in Duitsland en Zwitserland.¹⁰⁰ Hij wilde naar het Zwarte Woud, 'de droom van mijn jeugd'.¹⁰¹ Op 23 juli was het huis aan de Stadhouderskade 73 leeggehaald en was al het huisraad tijdelijk opgeslagen op de zolder van het Chemisch Laboratorium. Omdat er desondanks nog veel kleinigheden te pakken waren, vertrokken ze die ochtend pas om elf uur met de trein, om 's avonds om acht uur hun intrek te nemen in een hotel in Koblenz. De volgende dag ging het via overstappen in Darmstadt en Karlsruhe verder in de richting van het Zwarte Woud. In Karlsruhe ging het nog bijna verkeerd, toen de gezinsleden rustig zaten te eten in de restauratie in de verwachting nog ruim de tijd te hebben, toen plotseling duidelijk werd dat de trein in vijf minuten zou vertrekken. Het scheelde weinig of Aleida was achtergebleven: 'Eindelijk kwam Papa eraan en vlogen wij erin, maar Zus was er nog buiten, toen de trein al ging en werd er door Papa en de conducteur ingetrokken'.¹⁰² Uiteindelijk werd Achern bereikt, een klein plaatsje in het Zwarte Woud. Vandaar was het de

volgende dag nog 10 kilometer te voet naar Ottenhöfen. De meeste bagage werd later nagestuurd. Het Gasthof Zur Linde, waar vijf kamers werden betrokken, vormde de twee weken hierop de uitvalsbasis voor een aantal flinke wandelingen door berg en bos, waarbij er onderweg telkens wel even werd stilgehouden bij een beekje of een meer, zodat de kinderen konden spelen, wat onherroepelijk ook een aantal keren tot een nat pak leidde. Intussen gaf Jenny de kinderen alvast wat Duitse les of vertelde Van 't Hoff over de planeten.

Vervolgens trok het gezin verder in de richting van Zwitserland. In een reis van een week wandelden ze meer dan 100 kilometer naar de Titisee, waar ze in het nabijgelegen Neustadt hun intrek namen. Onderweg hield ieder zijn eigen tempo aan, waardoor degene die op de jongste zoon Goof moest passen, die nog maar net zes jaar oud was geworden, meestal de achterhoede vormde:

Goof kon haast niet meer voort, en we bleven zóóver achter, dat we Papa en Mama niet meer zagen. Op goed geluk liepen we toen een weg in en zagen Mama al gauw. Hen en Zus waren bezig een kar de berg op te trekken, en Goof die natuurlijk in 't geheel niet moede meer was, hielp mede.¹⁰³

Van 't Hoff liep bovendien veel meer, om alvast een hotel te regelen of om ervoor te zorgen dat de grote koffers zouden worden opgehaald. En als Goof het echt niet meer trok, nam hij hem gewoon op de schouders. Eenmaal gearriveerd in Neustadt verliepen de dagen niet veel anders dan in Ottenhöfen. Er werd elke dag wel gewandeld, naar een meer, een uitkijktoren, of een bergtop. Onderweg werd op een klein kookstelletje een simpele maaltijd bereid en af en toe aten ze in een Gastwirtschaft. Als dat tenminste niet al te duur werd, want gezien de vele verwijzingen naar de prijs van maaltijden of overnachtingen in het dagboek van moeder Jenny werden de uitgaven streng in de gaten gehouden.¹⁰⁴ Opvallend is dat de kinderen vaak bier te drinken kregen, iets wat een keer helemaal verkeerd viel: 'We konden haast niet op onze beenen blijven staan. Ik gleed tot groten lach van allen in een greppel. [...] Goof rolde den berg een eind af, ook al van dat ééne glas bier; hij had het niet eens heelemaal opgedronken.'¹⁰⁵ Blijkbaar was er in Neustadt minder te beleven, want na een week trokken ze alweer verder, richting Stühlingen, vlak bij de Zwitserse grens.

Daar zouden ze meer dan vijf weken blijven, tot aan begin oktober. Het hotel Zur Post bood naast een aantal ruime kamers ook lekker eten voor een lage prijs en bovendien een kegelbaan waar de kinderen bijna dagelijks te vinden waren. Nadat ze op 30 augustus de verjaardag van Van 't Hoff hadden gevierd met een bezoek aan de waterval van Schaffhausen, waar vooral de vuurpijlen en het Bengaals vuur 's avonds diepe indruk maakten op de kinderen, was de vakantie feitelijk voorbij. Maandagochtend 2 september 'kregen we voor 't eerst

*Familiefoto's van de
voettocht in het Zwarte
Woud en Zwitserland
in de twee helft van 1895.
Afgebeeld zijn Jenny
met de vier kinderen
(Aleida, Jenny jr., Goof
en Han), en de twee
zoons Han en Goof.*

les van Papa. We hadden Plantkunde en moesten een *Convolvulus* bestemmen [een zilverwinde determineren] en er de merkwaardigheden van opschrijven.' Goof kreeg er zijn eerste leeslessen. De lessen vonden in elk geval 's ochtends plaats, maar namen ook wel de gehele dag in beslag. Het was voornamelijk Jenny die er zich om bekommerde, 'omdat Papa al zooveel voor zichzelf moet schrijven'.¹⁰⁶ Inderdaad was Van 't Hoff gewoon weer aan het werk gegaan. Hij corrigeerde de drukproeven van de vertaling van zijn *Études* en schreef het voorwoord, alles in nauw contact met Cohen.¹⁰⁷ Ook schreef hij nog een artikel voor het *Zeitschrift*, over een alternatieve verdunningswet voor sterke elektrolyten.¹⁰⁸ Eind september werden ook weer de contacten met Amsterdam hernieuwd, maar veel vooruitgang was er niet bereikt; ook daar was het immers zomervakantie geweest.

Telkens als er in de weken daarna een brief uitging of eentje was gekomen, gingen Van 't Hoff en Jenny even wandelen om de inhoud of eventuele volgende stappen te bespreken. De vrije tijd werd als vanouds doorgebracht met wandelen, waarbij nu ook telkens foto's gemaakt werden. Van 't Hoff had ter ere van zijn verjaardag een fototoestel aangeschaft, inclusief chemicaliën, zodat het verdere verblijf kon worden vastgelegd.¹⁰⁹ De volgende halte was het Zwitserse Weesen aan de Walensee, dat werd bereikt na een tocht van meer dan 140 kilometer, die onder andere langs Zürich leidde. Ze zouden er weer een maand blijven. Te midden van alle wandelingen en uitstapjes werkte Van 't Hoff er weer gestaag door. Zo schreef hij er een boek over dubbelzouten, dat later bij Vieweg zou verschijnen.¹¹⁰ Het was ook in Weesen dat Van 't Hoff de kinderen voor het eerst informeerde dat als ze niet teruggingen naar Amsterdam, ze naar Berlijn zouden gaan. Wat de kinderen daarvan vonden is onbekend. De laatste etappe van de reis voerde verder in zuidelijke richting, dwars door Zwitserland. Na een tocht van iets meer dan een week, die vanwege het steeds slechter wordende weer deels per trein werd afgelegd, werd het meer van Lugano bereikt. Daar verbleef het gezin nog zes weken in het pension Du Midi. Daar ook viel uiteindelijk de beslissing over het vertrek naar Berlijn.¹¹¹

De kogel gaat door de kerk

Hoewel Van 't Hoff natuurlijk niet in detail op de hoogte was van wat er in Berlijn voor hem werd gedaan, zal hij zeker opgelucht zijn geweest over het telegram dat Fischer hem op 31 oktober had gestuurd, ook al bracht dat hem wel in een lastige positie. Als hij nu zou laten weten dat hij overwoog in te gaan op een concurrerend aanbod uit Nederland, zou hem dat niet in dank worden afgenomen. Vanuit Nederland voerde Wertheim bovendien de druk op: Van 't Hoff moest bevestigen dat hij de regeling accepteerde. Dan pas zou Van de Sande Bakhuyzen, die formeel zijn goedkeuring moest geven aan het plan, omdat de Akademie er een centrale rol in speelde, er zijn goedkeuring aan geven.¹¹² Deze verwachtte 'ondanks enige oppositie' het voorstel wel goedgekeurd te

kunnen krijgen, maar vroeg Wertheim om Van 't Hoff duidelijk te maken dat het bedrag dat de minister oorspronkelijk in het vooruitzicht stelde niet was veranderd.¹¹³ Om daar enigszins vilein aan toe te voegen:

Ik zou toch vreezen dat bij de levendige verbeeldingskracht van mijn geachte collega die som langzamerhand was gegroeid. Eene kalme vingerwijzing naar de werkelijke toestand kan dunkt me geen kwaad.¹¹⁴

Wertheim liet dit in zijn correspondentie met Van 't Hoff wijselijk achterwege, maar kreeg desondanks geen bevestiging. Daarom deed hij nog één poging om de minister te overtuigen het voorstel niet op de reguliere begroting te zetten, maar dit later op een zogeheten suppletoire begroting te doen.¹¹⁵ Die was daar niet toe bereid 'daar ik deze soort aanvragen zoo veel mogelijk vermijd en de "wankelmoedigheid" van den betrokkene geen voldoende argument voor afwijking van den goeden regel oplevert, om het in een jaar noodige zoo immer mogelijk ineens aan te vragen'.¹¹⁶

In Berlijn was half oktober in de Akademie en op het Kultusministerium de discussie rond een eventuele benoeming van Van 't Hoff weer aangezwengeld. De onderhandelingen werden door Planck en Fischer met Althoff gevoerd en gingen met name over de financiële eisen die Van 't Hoff bijna een jaar eerder gesteld had.¹¹⁷ Fischer zou de Akademie uiteindelijk steun vragen voor een 'buitengewoon hoog salaris' van 15.000 mark, omdat Van 't Hoff 'onder de nog levende natuur- en scheikundigen een van de voornaamste plaatsen inneemt'.¹¹⁸ Hij was 'de schepper van een nieuwe, vruchtbare tak van moleculaire fysica', werkte zowel op theoretisch als experimenteel gebied, en zijn manier van presenteren was 'helder en stimulerend'. En zo extreem hoog was het salaris ook weer niet. Hermann von Helmholtz bijvoorbeeld incasseerde rond 1888 al zo'n 23.000 mark van de Akademie en de universiteit en Gustav Kirchhoff in het midden van de jaren tachtig bijna 17.000 mark, waarvan de helft van de Akademie kwam.¹¹⁹ Speciaal voor Van 't Hoff zou een leerstoel aan de universiteit worden ingesteld, met 'zodanige verplichtingen [...] dat zijn wetenschappelijk werk er niet onder leidt'.¹²⁰ De formele beraadslagingen over zijn aanstelling begonnen op 21 november,¹²¹ maar de uitslag was zeker geen uitgemaakte zaak. De secretaris van de Akademie Auwers schreef op 29 november, vlak voor de stemming, nog aan Althoff dat het er weliswaar gunstig uitzag, 'maar dat niemand kon garanderen dat er niet nog een dozijn zwarte kogels zouden vallen'.¹²²

In Lugano polste Van 't Hoff intussen hoe de rest van het gezin tegenover een eventueel vertrek stond. Hij vroeg iedereen voor zichzelf de positieve en negatieve argumenten een cijfer te geven en daarna de lijst op te tellen. Daar kwam uit dat de drie oudste kinderen liever in Amsterdam bleven, terwijl de ouders en Goof, die in Berlijn een nieuw jachtterrein hoopte te vinden om

zijn vlinderverzameling uit te breiden, vóór Berlijn kozen. De oudste dochter, Jenny jr. doorbrak vervolgens de patstelling door van kamp te veranderen, omdat ze vond dat ze niet tegen haar ouders kon stemmen.¹²³ Toch bleef Van 't Hoff wikken en wegen, zoals eind november bleek uit een brief die hij vanuit Lugano aan Van de Sande Bakhuyzen stuurde. Een voorstel van de minister zou hem nog steeds zeer welkom zijn 'als degenen, die zich moeite voor mij geven, slechts tot zekere hoogte slagen (m.a.w. blijven beneden de toegezegde faciliteiten en f 9000 inkomen)'.¹²⁴ Maar dat voorstel zou er nooit komen. In de tram in Amsterdam hoorde Matthes van Wertheim 'dat hij van den Minister had vernomen dat de begroting afgesloten is en hij dit jaar niets meer voor Van 't Hoff kon doen. Hij bleef bereid den post op de volgende begroting te brengen, maar voor 1896 was het te laat'.¹²⁵ Volgens Wertheim was dit het gevolg van Van 't Hoff's talmen en besluiteloosheid.¹²⁶

Erg lang zou Van 't Hoff daar niet om hoeven treuren, want begin december liet Fischer hem weten dat in een geheime zitting de Mathematisch-Fysische Afdeling tot zijn benoeming als lid van de Pruisische Akademie had besloten. Hij zou bovendien tot hoogleraar worden benoemd, en hoefde daarvoor slechts één uur college per week te geven. Zijn salaris zou 10.000 mark bedragen, maar Fischer verwachtte dat het ministerie de resterende 5000 mark wel zou bijpassen.¹²⁷ Hetgeen gebeurde. Van 't Hoff kreeg verder een eenmalige vergoeding van 15.000 mark voor het inrichten van een laboratorium en daarnaast een vergoeding voor de ondersteuning van zijn wetenschappelijk onderzoek van 1800 mark per jaar.¹²⁸ Hoezeer toch ook geld een rol in de hele affaire had gespeeld, blijkt uit Van 't Hoff's reactie, waarin hij aangaf dat laatste wat weinig te vinden, en vreesde zijn eigen salaris te zullen moeten aanspreken voor zijn onderzoek.¹²⁹ Maar ook dat gaf geen enkel probleem, de toelage werd begin januari 1896 verhoogd tot 2400 mark.¹³⁰ In een plenaire zitting van de Akademie werd hij vervolgens op 30 januari 1896 tot lid gekozen. Daarnaast werd hij benoemd tot 'ordentliche Honorarprofessor' aan de Friedrich-Wilhelms-Universität in Berlijn, met als enige eis dat hij tenminste een uur per week college moest geven over een door hemzelf te bepalen onderwerp. Diezelfde dag nog deelde Van 't Hoff dat in een licht triomfante lijke brief aan Van de Sande Bakhuyzen mee: 'Verder kan ik mij geheel wijden aan studie en onderzoek, terwijl mij de middelen zijn verstrekt voor inrichting en onderhoud van een klein privaatlaboratorium waar ik, desverkiezend met enkele vergevorderden, werkzaam kan zijn. Ook het toegezegde honorarium is onverminkt uit de onderhandelingen voor de dag gekomen'.¹³¹ Op 26 februari ten slotte, volgde de definitieve bevestiging van beide benoemingen door de keizer.¹³²

Amsterdam was toen wel klaar met hem. Zijn aanbod om onderwijs te blijven geven zolang hij nog in Nederland was, werd 'in het belang van een geregelden gang van het onderwijs' beleefd afgewezen en per 1 januari 1896

werd hem eervol ontslag verleend.¹³³ De procedure voor de benoeming van een opvolger was toen al lang in gang gezet. Toen begin oktober meer en meer duidelijk was geworden dat Van 't Hoff hoogstwaarschijnlijk niet in Amsterdam zou blijven, was door de faculteit een commissie aangesteld (bestaande uit de hoogleraren Van der Waals, Korteweg, Gunning en De Vries) die een opvolger moest identificeren.¹³⁴ Die commissie bracht op 16 december verslag uit met de aanbeveling om de Leidse lector Bakhuis Roozeboom bij B&W voor te dragen als – vooralsnog *tijdelijk* – opvolger.¹³⁵ Maar aangezien het ontslag van Van 't Hoff binnen een aantal dagen was goedgekeurd door de gemeenteraad, droeg de faculteit op 15 januari 1896 Bakhuis Roozeboom formeel voor als opvolger. Hij was de enige die daarvoor in aanmerking kwam: 'In het standaardwerk van Nernst over theoretische chemie wordt meermalen op hoogst vereerende wijze van zijn arbeid melding gemaakt.'¹³⁶ En hoewel er onder de jeugdige chemici ongetwijfeld uitnemende krachten scholen, 'heeft niemand hunner het in vergelijking met Dr. Bakhuis Roozeboom gebracht'. Omdat er nu eenmaal twee kandidaten op de voordracht dienden te staan, werd ook Svante Arrhenius opgevoerd, maar die verkeerde in zalige onwetendheid van zijn kansen om in Amsterdam zijn boezemvriend op te volgen. Bakhuis Roozeboom zou op 27 april 1896 zijn oratie houden.¹³⁷

Op dat moment had ook Gunning al laten weten dat hij om gezondheidsredenen aan het eind van dat cursusjaar zijn ontslag zou indienen, en moest de faculteit dus opnieuw op zoek naar een opvolger. Na overleg binnen de faculteit werden twee kandidaten voorgedragen, Sebastiaan Hoogewerff, hoogleeraar scheikunde aan de Polytechnische School te Delft, en Lobry de Bruyn, als scheikundige verbonden aan de Nederlandse Marine in Den Helder. Zij werden eind mei 1896 voorgedragen bij de curatoren, beide met een uitstekende staat van dienst wat betreft wetenschappelijk onderzoek in de organische chemie.¹³⁸ Als docent en leider van een groot laboratorium in Delft en lid van de Akademie van Wetenschappen had Hoogewerff de voorkeur, maar tot schrik van faculteit, curatoren en B&W bleek hij niet bereid om Delft te verruilen voor Amsterdam, omdat hij zich niet kon vinden in de manier waarop het scheikundeonderwijs er was verdeeld. Bovendien zag hij er om gezondheidsredenen tegen op aan een nieuwe werkkring in Amsterdam te beginnen.¹³⁹ Uiteindelijk werd Lobry de Bruyn dan ook benoemd, waarna Amsterdam met twee nieuwe hoogleraren scheikunde het cursusjaar 1896-1897 zou beginnen.

Van 't Hoff nam op 14 maart afscheid van zijn (oud-)leerlingen en drie dagen later vond tijdens een diner het officiële afscheid van de universiteit plaats. Onder de vele gelukwensen en reacties die volgden, waren er een aantal waarin gezinspeeld werd op de vijandige houding jegens Van 't Hoff in de maanden waarin de discussies rond zijn vertrek zich afspeelden. Zo deed in

hebben gevraagd of men er ook treinkaartjes verkocht, waarna hij door de bakker hardhandig de zaak uit was gezet en onder het oog van enkele studenten languit op straat terecht was gekomen. Een ander incident had te maken met zijn hooikoorts waarvan hij veel last had, en waarvoor hij soms een prop in chloroform gedrenkte watten in zijn neus stopte. Eens was hij blijkbaar uitgeschoten met de chloroform en bewusteloos geraakt, waarna hij opnieuw door studenten was gevonden: 'en weldra verspreidde zich als een vuurtje onder de studenten het gerucht: zie je wel dat van 't Hoff aan den drank is, zelfs in het Laboratorium bedrinkt hij zich!'¹⁴¹ Zelf was hij hier nogal laconiek over:

Ook van praatjes zou ik mij niet te zeer bekommeren; die verdwijnen vanzelf gemakkelijk, maar door dwang is daar dikwijls niet zoo heel veel aan te doen. Bovendien heb ik in die richting wel meer gehad. Ik let op de meening van mijzelf en van enkele autoriteiten, dat is mijn roer, en op de toegenegenheid van het opkomend geslacht, dat is de wind die in de zeilen waait.¹⁴²

En in een latere brief vanuit Berlijn aan Cohen grapte hij: 'Ziet men mij nog wel eens in de Rotonde?'¹⁴³ Voor Van 't Hoff was de zaak gesloten. Hij drukte Cohen nog op het hart 'geen voedsel te geven aan de gedachte dat niet het mogelijke voor mij is gedaan; denk liever aan de vele zelfverloochening, die van meer dan een kant is gebleken, en aan mijn' overtuiging dat de ontstane toestand de gezonde, ongedwongen oplossing is.'¹⁴⁴

In een soort van zelfreflectie, die hij eind 1895 in Lugano op papier zette, achtte hij zijn ontslagaanvraag 'tijdig', 'omdat verandering van personeel midden in den cursus voor de gang van het onderwijs nadelig is'.¹⁴⁵ Ook wees hij op het nadelig effect van de publiciteit die het directe gevolg was van zijn ontslagbrief, al had hij 'deze persoonlijk op 't stadhuis gebracht om aan B&W ter hand te stellen'. Een laatste opvallend punt was dat hij meende van zijn verlof 'het uiterste gebruik gemaakt [te hebben] om een oplossing met aanblijven in Amsterdam te verkrijgen'. Het is de vraag of die inschatting juist was. Zijn vakantie in Duitsland en Zwitserland, hoe welverdiend en nodig ook, maakte de communicatie erg ingewikkeld en maakte het bovendien onmogelijk om in een persoonlijk onderhoud met de minister zijn standpunt uiteen te zetten, iets wat hij volgens Cohen graag had gedaan, en wat deze verscheidene malen via Wertheim heeft proberen te regelen. Wertheim meende echter dat 'zoowel van 't Hoff als Van Houten onpraktische mensen waren en een dergelijk gesprek tot onaangename oogenblikken zou leiden'.¹⁴⁶ In zijn persoonlijke terugblik zag Van 't Hoff het belangrijkste punt over het hoofd, en dat is zijn eigen reactie op het aanbod van de Universiteitsvereniging. Als hij dat direct zou hebben afgewezen, was veel onduidelijkheid vermeden en had

de zaak misschien heel anders kunnen verlopen. Sowieso heeft de financiële kant van de zaak voor hem steeds een belangrijke rol gespeeld. Hij ervoer de groeiende financiële verantwoordelijkheid van een gezin met vier opgroeiende kinderen overduidelijk als een last. Ook het eerste aanbod uit Berlijn was immers stukgelopen op zijn hoge financiële eisen.

Het is te simpel om Van 't Hoff's vertrek volledig in de schoenen van de minister te schuiven, zoals Cohen later zou doen. Van Houten was wel degelijk bereid geweest om Van 't Hoff tegemoet te komen door geld beschikbaar te stellen en hem zo voor het Nederlandse *onderzoek* te behouden. Dat hij ook van mening was dat Van 't Hoff niet verloren mocht gaan voor het *onderwijs*, en zijn beste krachten moest blijven wijden 'aan de vorming der eigenlijke chemici',¹⁴⁷ is niet onterecht, maar dat was nu juist waar Van 't Hoff meer dan genoeg van had. Nee, het was rector-magnificus Max Conrat, die in zijn rectoraatsrede van 1896, waarin hij uitgebreid inging op het vertrek van Van 't Hoff, de spijker op de kop sloeg. Hij suggereerde dat de zaak Van 't Hoff een 'misschien reeds sedert langen tijd in 't verborgen werkend gebrek in het bestuur van het rijk [aan het licht gebracht had], dat een bijzonder en technisch geschoold centraal departement voor de belangen van het hooger onderwijs en van de geleerde kultuur in 't algemeen gemist wordt'.¹⁴⁸ Dat was de reden dat niemand zich druk maakte over de argumenten die Gunning had aangedragen, te weten het belang van een zich steeds meer verbredend scheikundig onderzoek voor de ontwikkeling van een nationale chemische industrie. De Akademie, die in de persoon van Van de Sande Bakhuyzen een spilfunctie kreeg toebedeeld in deze zaak, liet zo een prachtige kans liggen om de regering het belang daarvan te laten inzien en aan te tonen dat ze wél wist waar het in deze affaire eigenlijk om ging: 'niet om het behoud van deze ene scheikundige voor Nederland, maar om de vraag hoe de Nederlandse regering diende te reageren op het bewuste industrie- en wetenschapsbeleid van de ons omringende landen'.¹⁴⁹

Naschrift

Op de dag van de onthulling van het standbeeld van J.H. van 't Hoff, 17 april 1915 aan de 's Gravendijkwal in Rotterdam, publiceerde de *Nieuwe Rotterdamse Courant* een artikel van Ernst Cohen over diens overleden leermeester. Net als Cohens drie jaar daarvoor verschenen hagiografie was dit een aaneenschakeling van superlatieven, maar het bevatte ook een opvallend felle paragraaf gewijd aan Van 't Hoff's vertrek uit Nederland in 1896:

Bureaucratische kortzichtigheid heeft belet den genialen onderzoeker, den voortreffelijken docent hier te lande eene positie te scheppen, gelijk hem die op voorstel der 'Preussische Akademie der Wissenschaften' in het Athene aan de Spree werd aangeboden. Meent men, dat het onverschil-

lig was, in welk land een man als Van 't Hoff zijnen arbeid voortzette, op grond der overweging, dat de resultaten ten slotte toch der geheele menscheit ten goede zouden komen, dan miskent men den waren toestand te eenen male.¹⁵⁰

Toen Lorentz het artikel die avond onder ogen kreeg, was hij onaangenaam verrast. Een maand later – hij was er de man niet naar om overhaast te reageren – schreef hij Cohen een brief, omdat hij vond dat deze in zijn uitlatingen te ver was gegaan.¹⁵¹ Hij had zijn herinneringen aan de zaak ‘nog eens wat opgefrist’ en kwam tot de conclusie dat velen zich hadden ingespannen voor het behoud van Van 't Hoff voor Nederland, dat daartoe een niet onaanzienlijk bedrag bijeen was gebracht en dat Van 't Hoff zelf tot op het laatste het aanbod vanuit Nederland serieus had overwogen. Ook sprak hij het vermoeden uit dat het anders had kunnen lopen:

als van 't Hoff niets had gedaan voor er een definitief aanbod uit Berlijn was en daarna, zoo hij ondanks dat aanbod onder zekere voorwaarden te Amsterdam had willen blijven, die voorwaarden scherp geformuleerd had. Dan had men alle krachten voor een goed gedefinieerd doel kunnen inspannen.¹⁵²

Cohen bleef echter bij zijn standpunt dat de zaak was mislukt *door de houding van de minister*, die zou hebben gewild dat Van 't Hoff als gewoon hoogleraar in Amsterdam bleef, en die niet bereid was geweest om diens toelage te verhogen waardoor een lector of buitengewoon hoogleraar had kunnen worden aangenomen. Bureaucratische kortzichtigheid dus, die zoals hij in zijn biografie al had geschreven, de Nederlandse ambtenaar kenmerkte:

Zolang voor onze hoogste regeringsbeambten namen als die van Robert Mayer, Faraday, Hertz, Sadi Carnot, Dalton, Berzelius slechts namen blijven, dat wil zeggen zolang in de opvoeding/opleiding van deze beambten de natuurwetenschap een zo ondergeschikte rol speelt, zoals dat jammer genoeg vandaag de dag nog het geval is, zolang zullen ministeriële besluiten als deze ons bedreigen. Mogen de leiders van onze staat er toch van overtuigd raken dat de daden van een Colbert,¹⁵³ een Robert Peel¹⁵⁴ langer in de cultuurgeschiedenis van de mensheid zullen voortleven dan zoveel van diegenen, welke de grote massa gelooft een bijzonder betekenis te moeten toekennen.¹⁵⁵

Omdat Lorentz en Cohen het niet eens konden worden over een gezamenlijke reactie, was het Lorentz zelf die in het openbaar reageerde: de door Cohen gebezigde term ‘bureaucratische kortzichtigheid’ had hem pijnlijk getroffen

en was misplaatst. Hij gaf in het kort weer wat er allemaal voor Van 't Hoff op touw was gezet en concludeerde dat het derhalve aan 'zeer ernstige pogingen [...] geenszins had ontbroken'.¹⁵⁶

